

Петро Галадза

**ДЕКЛАРАЦІЯ ІІ ВАТИКАНСЬКОГО СОБОРУ
NOSTRA AETATE
І ПРОБЛЕМА АНТИЮДЕЙСЬКИХ ВИСЛОВІВ
У ЛІТУРГІЙНІЙ ГИМНОГРАФІЇ ВІЗАНТІЙСЬКИХ ЦЕРКОВ¹**

*Перекладаючи та публікуючи переклади літургійних текстів, особливо ж тих, що стосуються Страсного тижня, східні католики мають керуватися декларацією ІІ Ватиканського собору Nostra aetate та її підходом до юдеїв, виробленим на соборі. Автор подає історію декларації щодо юдейського питання та приклади перегляду антиюдейських фраз у текстах Страсного тижня в латинському обряді. Подібний перегляд зробили також українські василіяни у своєму Молитвослові 1990 року. З цього видання були вилучені всі вислови, які засуджують юдеїв за «боговбивство» і закликають Бога покарати їх. Приклад василіян мають наслідувати й ті, хто публікує повні видання візантійських літургійних книг. Автор критикує погляди тих православних, які намагаються виправдати збереження таких фраз у гимнографії, і показує, як зловживалося виразом *lex orandi, lex credendi*.*

Ключові слова: антиюдаїзм, візантійська гимнографія, *Nostra aetate*, літургійні переклади, Страсний тиждень у візантійському обряді, українські василіяни, літургійна реформа.

Дозвольте мені почати заявою, що тези моєї доповіді не обумовлені «політичною коректністю» чи бажанням служити якійсь «кон'юнктурі». Мене шокує ізраїльська політика стосовно палестинців та обурює підхід деяких єврейських організацій до ролі українців під час ІІ Світової війни².

¹ Доповідь була виголошена на конференції «Другий Ватиканський Собор: дари Духа – таїна Церкви – свідчення людини» (Львів, УКУ, 2012).

² Крім цього, я відкидаю думку, мовляв, юдеям не треба проголошувати Євангеліє, хоча питання, як це робити, коли півтора тисячоліття це «голошення» відбувалося методами, які

Однак мене також обурює і не раз навіть шокує те, що майже сімдесят п'ять років після Голокосту Церкви візантійської традиції подекуди далі вживають богослужбові тексти, які є попросту антиєвангельські. Заки, однак, перейду до аналізу цих текстів, а головню текстів Страсного тижня, дозвольте мені коротко представити історію відповідної частини соборової декларації *Nostra aetate*³ та похідних документів Католицької Церкви, які є головним натхненням для критичного осмислення цих антиюдейських текстів.

Nostra aetate

Знаємо від істориків, що ще перед скликанням II Ватиканського собору папа Іван XXIII бажав розглянути ставлення Церкви до юдеїв. Він був стурбований тим, що під час II Світової війни йому як апостольському делегатові в Стамбулі не вдалося більше зробити для захисту євреїв.

13 червня 1960 року, тобто вже після того, як було проголошено підготовку до собору, папа особисто прийняв меморандум від єврейського історика Жуля Ісаака (Jules Isaac), в якому той критично – та й акуратно – проаналізував ставлення Церкви до євреїв упродовж віків⁴. У контексті

компрометували саме Євангеліє, зовсім непросте. У всякому разі я глибоко переконаний, що юдеям, як і всім народам, треба повірити в Ісуса Христа – не як передумову для того, щоб «попасти в небо», а тому що, згідно з обітницями Божого промислу, єдиний Христос своєю смертю і воскресінням відновлює впале, розбите людство. Про це див.: N. T. Wright. *Paul: In Fresh Perspective*. London 2005, зокрема цілий 6-й розділ, с. 108-128. Між іншим, цей англіканський єпископ і найвидатніший бібліст у сучасному світі підкреслює, що відмову від проголошування Євангелія юдеям можна вважати однією з форм антисемітизму, хоч це звучить, може, парадоксально. Не один єврей, очевидно, радо прийме таку «антипатію», але християнин, який дійсно переконаний, що знайшов єдине на потребу, схоче ділитися цим найбільшим скарбом.

³ *Decrees of the Ecumenical Councils*, т. 2 / ред. Norman P. Tanner. London – Washington 1990, с. 968-971. Я не маю наміру тут представляти якісь нові дослідження історії декларації *Nostra aetate*. Мій підхід радше синтетичний, і я використовуватиму матеріяли з таких видань: *Nostra Aetate: Origins, Promulgation, Impact on Jewish-Catholic Relations: Proceedings of the International Conference, Jerusalem, 30 October – 1 November 2005* / ред. Neville Lamdan, Alberto Melloni. Berlin 2009; *Declaration on the Relation of the Church to Non-Christian Religions of Vatican Council II with Commentary* / ред. R. Laurentin, J. Neuner. New York 1966; John M. Oesterreicher. *The Rediscovery of Judaism: A Re-Examination of the Conciliar Statement on the Jews*. South Orange 1971; Arthur Gilbert. *The Vatican Council and the Jews*. Cleveland 1968; *Multiple Paths to God: Nostra Aetate, 40 Years Later* / ред. John P. Hogan. Washington, DC 2005; *Jews and Catholics Together: Celebrating the Legacy* / ред. Michael Attridge. Ottawa 2007; Francis Xavier Murphy. *The Fourth Session: The Debates and Decrees of Vatican Council II, Sept. 14 to Dec. 8*. New York 1966; Augustin Bea. *The Church and the Jewish People: A Commentary on the Second Vatican Council's Declaration on the Relation of the Church to Non-Christian Religions* / пер. Philip Loretz. New York 1966.

⁴ Жюль Ісаак підкреслював проблему антиюдейських міфів. Це питання розлого дискутується в: *Antisemitic Myths: A Historical and Contemporary Anthology* / ред. Marvin Perry, Frederick M. Schweitzer. Bloomington 2008.

нашої теми слід згадати, що того самого літа директор Інституту юдео-християнських студій в Університеті Сітон Голл (Seton Hall University) послав петицію, підписану чотирнадцятьма священиками, з проханням вилучити антиюдейські вислови з латинських літургійних текстів. Варто тут згадати найяскравіші із цих висловів.

У прохальних молитвах служби Великої п'ятниці в тогочасному латинському обряді було таке прошення: *Oremus et pro perfidis Judaeis: ut Deus, et Dominus noster auferat velamen de cordibus eorum: ut et ipsi agnoscant Jesum Christum Dominum nostrum*⁵. («Молімся і за перфідних⁶ юдеїв, щоб Бог і Господь наш відняв заслону із сердець їх, щоб і вони визнали Ісуса Христа, Господа нашого»).

Рубрика, яка супроводжувала цю молитву, вказувала вірним не клякати під час цієї молитви і не відповідати «Амін» – хоч на всі інші прошення цього богослуження вірні клякали і відповідали «Амін». Дособорова католицька література пояснювала це так: слово «перфідні» треба розуміти як «ті, що перебувають під хмарою невірства»⁷ (ніякий словник на світі такої дефініції не подавав!), а вірні не клякають, бо «під час знуцання над Христом, юдеї клякали перед Ним, кепкуючи з Нього»⁸. Очевидно, це безглузда видумка, бо це чинили не юдеї, а римські вояки (як зазначає Ернест Граф)⁹. А відсутність відповіді «Амін» вказує на те, що серед християн вкорінилось відчуття, що юдеї навіть не заслуговують на молитву. (Хоч, з іншого боку, можна добачати певну іронію та виправдання в тому, що саме на таку антиєвангельську молитву люди не висловлювали своєї згоди). Нижче побачимо, як після ІІ Ватиканського собору Латинська Церква змінить ці практики.

⁵ *Missale romanum*. Mechlin 1885, с. 172.

⁶ Старші галичани – та їхні діти в діаспорі – ще розуміють це слово, що походить, як бачимо, від латинського і означає «віроломний, зрадливий, підлий».

⁷ “As the prayers continue they enlarge their field of vision...Next, the children of Israel still under the cloud of unbelief (this is the meaning of the Latin ‘perfidia’ [sic!]); may they come to see that the Lord Jesus is indeed the Messiah of the promise». Тоді читаємо в примітці: «The absence of genuflection and of silent prayer for the Jews is not a primitive custom. It is not possible to determine when or for what reason this custom originated (perhaps in the 9th century). But there is a growing awareness in our own times that the custom is an anomaly and should be abolished” (Jean Gaillard. *Holy Week and Easter* / пер. William Busch. Colledgeville 1954, с. 85).

⁸ “Up to only two years ago, there was no invitation to kneel when the priest came to the prayer for the Jews. The reason given was that on this day the Jews bowed the knee to Jesus in mockery. But that explanation is not justified, for those who mocked Our Lord, and put a crown of thorns on His head, a purple mantle on His shoulders, a reed in His hand, and then hailed Him as King of the Jews, were the Roman soldiery. The Jews were responsible for this, no doubt [sic], but they were not directly concerned with it. So now the invitation *Flectamus genua* is also heard from the altar” (Ernest Graf. *Palm Sunday to Easter Day*. London 1958, с. 44).

⁹ Там само.

Вертаючись до історії тексту, який згодом став частиною декларації *Nostra aetate*, слід згадати, що у 1962 році секретаріат з підготовки Собору виготував коротеньку чернетку «Про юдеїв». Її доля стала передвісником подальших проблем навколо цього питання. Цю першу чернетку було відкинуто, але не через її зміст, а через «несприятливі політичні обставини». Річ у тім, що арабські уряди боялись будь-яких заяв, які могли бути витлумачені в сіоністському дусі. Рівно ж католицькі єпископи з арабських країн не бажали виступати як прихильники нової Ізраїльської держави, яка, очевидно, ще перед 1967 роком була контрверсійною через зазіхання на палестинські посілості. Тиск з боку арабських держав та їхніх єпископів, особливо східнокатолицьких патріархів, став лейтмотивом в історії декларації *Nostra aetate*.

Цікаво, що вищезгадана чернетка «Про юдеїв» та ще одна подібна до неї чернетка – «Про стосунки католиків із нехристиянами, зокрема з юдеями» – спочатку мали входити до *Декрету про єкуменізм*. У тому задумі була чудова логіка: оскільки Церква існувала вже в Старому Завіті, то розкол між синагогою та новозавітною Церквою був першою схизмою. Але ні юдеї, ні православні спостерігачі на соборі не погоджувались на такий підхід, і від першої сесії собору слово «єкуменізм» застосовували виключно до відносин між християнами.

Коли в листопаді 1962 року, на першій сесії собору, було представлено чернетку «Про стосунки католиків із нехристиянами, зокрема з юдеями», негативна реакція надійшла не тільки від єпископів з арабських країн (між ними трьох східних патріархів: сирійського Ігнатія Гавриїла I Таппуні, мелхітського Максима IV Саєга та коптійського Стефана I Сідарусса), а й від латинських єпископів-традиціоналістів, які не бажали міняти анти-юдейських аспектів церковного вчення. Пригадаймо собі, що до Великої французької революції навіть у Західній Європі багато євреїв були змушені жити в гетто. Уже в XIII ст. IV Латеранський собор постановив, що дорослі євреї повинні носити одяг, який би їх вирізняв. А пізніша нацистська вимога до євреїв мати на одязі жовті зірки сягає корінням офіційних заяв пап Павла IV і Павла V (канонізованого святого), які вимагали, щоб євреї носили відзнаки жовтого кольору як у гетто, так і поза ними. Ці двоє пап, а також папа Климентій VIII взагалі забороняли євреям спілкуватися з християнами. (Подібні заборони сягають часів Трульського собору VII ст.). Навіть пізніше, вже після Французької революції, в Римі далі існувало гетто, і щосуботи євреї мусили слухати проповіді католицького священика. Оскільки «традиція» була на боці такого насильства, на соборі знайшлися єпископи, які противилися змінам у ставленні Церкви до євреїв.

Щоб не створилося враження, немовби зміни на ІІ Ватиканському соборі з'явилися зненацька, слід зазначити, що вже на І Ватиканському соборі, у 1870 році, серед єпископів був сильний рух з метою видати заяву проти ворожого наставлення до євреїв. На жаль, І Ватиканський собор було перервано, так що до видання такого документа так і не дійшло. Треба також згадати відомі слова папи Пія ХІ, який ще в 1928 році заявив: «Ні! Для християн неприпустимо брати участь в антисемітизмі... Духовно ми всі є семіти»¹⁰. Та в тому самому році Верховна Священна Конгрегація Священної Канцелярії (*Sanctum Officium*)¹¹ видала ще сильнішу заяву: «Апостольський Престол, натхненний любов'ю, захищав єврейський люд від несправедливих нападів, і так як він відкидає будь-яку ненависть і ворожнечу між народами, ще більше осуджує він ненависть до народу, колись вибраного Богом, тобто ту ненависть, яку звичайно називаємо антисемітизмом»¹².

Вернімся до 1963 року. Щоб роззброїти традиціоналістів, кардинал Августин Беа, голова Папської ради з питань сприяння християнській єдності, виголосив промову, в якій він, німець, пригадав усім про злочини гітлерівської Німеччини проти євреїв і про необхідність вирвати з рук антисемітів будь-які релігійні «оправдання». Він також підкреслив, що на соборі всі ці питання повинні мати суто релігійний характер, без найменшого втручання в тодішню політику на Близькому Сході.

Після промови кардинала Беа опозиція зменшилась, хоч і далі не раз звучали нарікання: мовляв, чернетки обминають мовчанкою ті аспекти церковної традиції, які насвітлюють помилкові вірування і мислення євреїв. Слід також згадати, що після цієї промови та гучних дискусій у пресі питання єврейсько-християнських взаємин уже неможливо було усунути з порядку денного собору. Питання набрало нового виміру, коли між другою і третьою сесіями собору (тобто від грудня 1963 до вересня 1964 року) було зредаговано нову чернетку, де згадка про «боговбивство» була вилучена. Попередня чернетка засуджувала цей традиційний закид проти євреїв.

Нова чернетка була представлена на обговорення на початку третьої сесії собору. На цьому етапі виникло протистояння між Папською радою з питань сприяння християнській єдності та вищими інстанціями ватиканської курії, які не хотіли, щоб згадка про «боговбивство» взагалі була – і то не тому, що хотіли відкинути цей закид, а тому, що його апологети вважали: не можна так легко змінювати «традицію».

¹⁰ Див.: *Declaration on the Relation of the Church to Non-Christian Religions of Vatican Council II with Commentary* / ред. R. Laurentin, J. Neuner. New York 1966, с. 51.

¹¹ Тепер: Конгрегація доктрини віри.

¹² Див.: *Declaration on the Relation of the Church to Non-Christian Religions*, с. 50.

Знову розгорнулася дискусія, а інтервенція сирійського патріярха Таппуні виявилася такою дією, що було вирішено взагалі не видавати окремої заяви про євреїв, а тільки додати один абзац про них до *Конституції про Церкву*. Внаслідок цього з'явилася чергова чернетка під назвою «Декларація про стосунки Церкви із нехристиянськими релігіями», і слово «євреї» було усунуто із заголовка.

Вертаючись до питання «боговбивства», слід згадати, що прихильники цього закиду почали навіть звинувачувати своїх опонентів у «несторіанстві». Адже ті, хто відмовлявся називати юдеїв боговбивцями, нібито свідчили про розділення божественної та людської природ Христа. Дивно, однак, що ніхто з цих «ортодоксів» не зауважив, що, властиво, не юдеї, а радше римляни розіп'яли Христа. У будь-якому разі остаточний текст декларації не згадує про «боговбивство»¹³, але підкреслює наступне: «Хоч юдейські старшини зі своїми прибічниками вимагали смерті Христа (пор. Йо 19:6), все те, що було заподіяно Йому у його страстях, не можна нерозбірливо приписувати ні всім юдеям, які тоді жили, ні так само юдеям сьогоднішнім. І хоч Церква є новим народом Божим, юдеїв не можна вважати за відкинутих Богом чи проклятих – так, ніби це впливає зі Святого Письма. Тому нехай усі стараються, щоб у катехизі та проповідуванні слова Божого не подавати чогось такого, що не узгоджується з євангельською правдою та з духом Христа» (*Nostra aetate*, 4)¹⁴.

Варто згадати, що внаслідок намагань деяких соборових отців скоротити текст про юдеїв, поодинокі точки про юдейство ввійшли в інші соборові документи, наприклад, у *Догматичну конституцію про Церкву*¹⁵.

Час між соборами сесіями звичайно був бурхливим, оскільки світова преса та світські політики мали нагоду продовжувати дискусії, розпочаті на соборі. Так само було між третьою і четвертою сесіями. Уряд Ізраїлю, зокрема, почав звертати увагу на те, що поодинокі фрази в чернетці виражають підтримку певних елементів сіонізму, і тому уряди та єпископи арабських країн вимагали пом'якшення цих висловів у чернетці.

¹³ Між аргументами тих, які не хотіли, щоб дискусія про цей закид взагалі появилася в декларації, був аргумент, що Бога, властиво, вбити неможливо. Це був хитрий спосіб, щоб, у певному сенсі, зберегти *status quo*.

¹⁴ Тут і далі, якщо інше не зазначене, переклад документів II Ватиканського собору подається за виданням: *Документи Другого Ватиканського Собору (1962-1965): Конституції, декрети, декларації. Коментарі* / ред. М. Петрович. Львів 2014.

¹⁵ Див.: *Lumen gentium*, 16: «Нарешті, різним чином прямують до Божого Народу й ті, хто ще не прийняв Євангелія. Насамперед – це той народ, якому було дано завіти й обітниці, «з них і Христос тілом» (Рим. 9:4-5): «з огляду на вибір Божий, вони улюблені заради батьків, бо дари Божі й покликання незмінні» (Рим. 11:28-29)».

У серпні 1965 року, перед початком останньої сесії, соборові отці одержали чернетку, яка в основному відповідає остаточному сьгоднішньому текстові декларації *Nostra aetate*. Дискусія була дуже жвава і торкалася складних нюансів. У деяких моментах навіть була небезпека, що собор взагалі не видасть ніякої заяви щодо юдеїв. Про ці дискусії можна дізнатися з багатьох джерел, і, оскільки ця чернетка загалом збігається з остаточним текстом декларації, перейдімо до аналізу цього документа, а головню тих частин, які стосуються питання антиюдейських висловів у візантійській гимнографії¹⁶.

Для того, щоб полегшити цей аналіз, розглянемо декларацію за наступними категоріями: 1) невідповідне зображення юдеїв, якого слід уникати, 2) мстиві вислови, які слід відкинути, та 3) поняття з богослов'я заміщення (*supersessionism*), які слід зредагувати.

Невідповідне зображення юдеїв, якого слід уникати

Ми вже цитували уривок декларації *Nostra aetate* про визначення винних за вбивство Ісуса Христа. На мою думку, цей документ мав виразніше заявити правду, яку Церква щодня голосить у Символі віри, а саме, що Христа розп'ято «за Понтія Пилата». Отже, як уже згадано, не євреї, а римляни здійснили цей вчинок (Символ віри навіть не згадує юдеїв). Очевидно, єврейський провід до цього причинився, заарештувавши Христа та вимагаючи Його смерті. Але все-таки це не те саме, що виконати засуд, хоч навіть новозавітні тексти не раз говорять про це невиразно. На жаль, наша гимнографія без нюансів приписує саме вбивство євреям. Нижче подаю деякі найбільш характерні тексти:

Готуй, Юдеє, священників твоїх і споряди руки на боговбивство! Ось бо прийшов лагідний і мовчазний на смерть – Агнець суший і Пастир наш, Христос, Цар Ізраїлів¹⁷.

Юдеє, згідно пророцтва, Владика обернув свята твої у плач: бо виявилася ти боговбивцею Того, Хто обернув у давнину скелю у води і крутосхил – у озера, як співає Давид¹⁸.

¹⁶ Голландський літургіст та знавець східного християнства Берт Грун (Bert Groen) висловлює думки на цю тему, з якими я загалом згідний. Див.: B. Groen. *Antijudaismus in der heutigen byzantinischen Liturgie // Dialog oder Monolog? Zur liturgischen Beziehung zwischen Judentum und Christentum* / ред. А. Gerhards, Н. Н. Henrix (Quaestiones Disputatae, 208). Freiburg im Bresgau 2004, с. 210-222; B. Groen. *Attitudes towards Judaism in Greek-Byzantine Liturgy: Anti-Judaism in Holy Week Texts and the Appreciation of Israel's Righteous // Analecta Bruxellensia* 12 (2007) 81-93.

¹⁷ Квітня неділя, Мале повечір'я, канон, пісня 9, тропар 6.

¹⁸ Квітня неділя, Мале повечір'я, канон, пісня 9, тропар 8.

Собор боговбивць, юдейський народ беззаконний, навіжено волаючи, звертався до Пилата: «Розпни Христа безневинного, Варавву ж краще нам відпусти!» Ми ж промовляємо до Нього окликом благорозумного розбійника: «Пом'яни і нас, Спасе, у Царстві Твоїм!»¹⁹.

Хоч би тих посоромились ви, о юдеї, кого з мертвих воскресив Життедавець, убитий вами з заздрости!²⁰.

У цитованому вище уривку *Nostra aetate* також згадано проблему колективної вини та вини наступних поколінь євреїв. Там підкреслено, що «юдеїв не можна вважати за відкинутих Богом чи проклятих – так, ніби це впливає зі Святого Письма». Слід звернути увагу на текст Святого Письма, який в минулому часто цитували саме для того, щоб дискримінувати євреїв, а саме: «Кров Його на нас і на дітях наших» (Мт 27:25). Насамперед, той факт, що деякі батьки проклинають своїх дітей, не означає, що хто-небудь інший мав би право здійснювати нищівні наслідки такого прокльону. Окрім того, з точки зору християнської сотеріології, це прокляття мало би перетворитись у благословення. Оскільки Христова Кров спасає, то Його Кров «на нас» мала би бути найбільшою ласкою. Саме в такому дусі прощення християни повинні підходити до цього тексту. Декларація так і заявляє: «Церква-благовісниця, отже, повинна проповідувати хрест Христовий як знамено всеохопної любові Божої та джерело всієї благодаті» (*Nostra aetate*, 4). Ми ще повернемося до цього питання, коли розглядатимемо проблему помсти в гимнографії Страсного тижня.

Наступна проблема стосується узагальненого окреслення – «юдеї». Хоч всяке узагальнення про будь-який народ не лише нелогічне, а й аморальне, але в цьому випадку є ще один надважливий нюанс: серед юдеїв були й є не лише особи, без яких не було б християнства, а й такі, які таки прийняли Христа. У Діяннях Апостолів читаємо про юдеїв, які повірили в Нього (Дії 13:43; 14:1; 17:11; 18:8, 26; 19:17; 21:20). У тому дусі *Lumen gentium* стверджує, що це «нарід, що йому дано було завіти й обітниці і з якого Христос вийшов по тілу (Рим 9:4-5), нарід по вибранню улюблений із-за батьків». А декларація *Nostra aetate* додає: «Завжди також має Церква перед очима слова апостола Павла про ізраїльтян, що рідні йому по плоті, що їм „належить усиновлення і слава, і завіти, і законодавство, і богослужба, й обітниці; їхні отці, з них і Христос тілом” (Рим. 9:4–5), син Діви Марії» (*Nostra aetate*, 4). Крім того, слід згадати, що сьогодні існує й певне число месіянських юдеїв.

¹⁹ Велика п'ятниця, Утренья, блаженства, тропар 3.

²⁰ Велика субота, Утренья, статія 2, величання 122.

Взагалі, трагедія християнського богословствування стосовно цього питання полягає в тому, що воно забуло прекрасні вислови св. Павла в 11-му розділі Послання до Римлян і не включило саме ці вислови в гімнографію.

Важливу роль відіграє той факт, що принаймні з XVIII ст. слово «юдеї» вживалося не тільки для окреслення релігійної групи, а й щодо етнічно-національної ідентичності. Звідси, навіть входячи в суто релігійні дискусії про відмінності між юдаїзмом та християнством і спростовуючи несумісні з християнством юдейські вчення, нам завжди слід пам'ятати, що така богословська «критика» часто звучатиме як критика не вірування, а нації. Тому будь-які вислови, включно з гімнографічними, що стосуються загальних національних окреслень, противляться істині та здоровій моралі²¹.

Мстиві вислови, які слід відкинути

Згадавши мораль, слід нам тепер звернути увагу на мстиві вислови, зокрема в гімнографії. Наведу кілька прикладів такого вжитку:

За добро, що Ти, Христе, зробив народові єврейському, на розп'яття засудили Тебе, оцтом і жовчю напоїли Тебе; але відплати їм, Господи, за злочин їх, бо не захотіли вони зрозуміти Твого милосердя²².

Зрадою не вдовольнилися, Христе, роди єврейські, але кивали головами своїми, хулу і наругу над Тобою чинили. Але відплати їм, Господи, за ділами їхніми, бо не зрозуміли Твого провидіння²³.

Ні земля, що тряслася, ні каміння, що розпадалось, ні церковна завеса, ні мертвих воскресення євреїв не врозумили. Але відплати їм, Господи, бо даремно на Тебе повстали²⁴.

Зборище юдейське домоглося розп'яти Тебе, Господи... Але віддай їм, Господи, бо неправедно вони чинили проти Тебе²⁵.

Гордовитий Ізраїлю, заплямлений кров'ю люде! Що ж то сталося з тобою, що Варавву ти звільнив, а Спаса – видав на Хрест²⁶.

Яка ж це іронія, що тоді, коли Христос та апостоли прощали навіть юдейським провідникам (Лк 23:24; Дії 3:17, 27; I Кор 2:8), християни з часом

²¹ Слід згадати, що в мовах, в яких нема артиклів (наприклад, "the" і "a"), кожного разу, коли пишеться «євреї» (чи «юдеї»), легко сприймати як «всі євреї», навіть якщо ідеться про деяких євреїв.

²² Велика п'ятниця, Утреня, антифон 11, глас 6, стихира 1.

²³ Велика п'ятниця, Утреня, антифон 11, глас 6, стихира 2.

²⁴ Велика п'ятниця, Утреня, антифон 11, глас 6, стихира 3.

²⁵ Велика п'ятниця, Утреня, антифон 13, глас 6, стихира 1.

²⁶ Велика субота, Утреня, статія 1, величання 57.

почали шукати помсти. Спонтанна реакція апостола Петра у Гетсиманському саду, коли він відрізав вухо Малхові, почала трактуватися як правильна реакція, яку, нібито, треба наслідувати.

Декларація *Nostra aetate* виправляє це хибне уявлення: «Оскільки християни та юдеї мають таку велику спільну духовну спадщину, цей Священний Собор бажає плекати й заохочувати до взаємного пізнання й пошани. Цього можна досягти передусім шляхом біблійних і богословських студій та братерського діалогу» (*Nostra aetate*, 4).

Поняття з богослов'я заміщення, які слід зредагувати

Наступне питання, яке треба порушити, це т.зв. богослов'я заміщення (*supersessionism*). Ідеться про помилкове уявлення, немовби Новий Ізраїль, тобто Церква, усуває і *заміщує* старий Ізраїль, як про це говорить нам третя хвалитна стихира Квітної неділі:

Виходьте, племена, виходьте і народи! Погляньте сьогодні на Царя Небесного, що, наче на престолі високих, на осяті простому до Єрусалиму входить! Роде Юдейський, невірний і перелюбний, прийди і побач, як Той, Кого бачив Ісає, у плоті ради нас явився і як Він бере Собі, немов цнотливу невісту, Новий Сіон і відкидає осуджену синагогу...²⁷

Христос, однак, виразно вчить, що він не нищить Старого Завіту, а сповнює, звершує його. Крім того, як уже було згадано вище, в апостола Павла є переважливі – та відмінні від наших гимнографічних – роздумування про відношення Старого Ізраїля до Нового. *Lumen gentium*, цитуючи тексти ап. Павла, згадує обітниці вибраному народові та що «дари Божі і покликання незмінні (Рим 11:28-29)». А *Nostra aetate* додає: «За свідченням Святого Письма, Єрусалим не зрозумів часу відвідин його (пор. Лк 19:44) Христом, та й більша частина юдеїв не прийняла Євангелія; навіть немало їх противилися його поширенню (пор. Рим 11:28). Та попри це, як свідчить Апостол, юдеї залишилися улюбленими Богом заради їхніх батьків, „бо дари Божі й покликання – незмінні” (Рим 11:28-29)»²⁸. Одним словом, як існування Нового Завіту не означає,

²⁷ Квітна неділя, Утренья, стихирини на хвалитні, стихира 3. Пор. Великий понеділок, Мале повечір'я, канон, пісня 9, тропар 1: «Невластива беззаконникам законність, і чуже безвірникам Богопізнання; юдеї ж їх відкинули по беззаконності. Тим-то й самі успадкували, як смоковниця, прокляття».

²⁸ *Nostra aetate* // *Документи Другого Ватиканського собору (1962-1965): Конституції, декрети, декларації. Коментарі*, с. 210. Між іншим, переклад цієї частини декларації у виданні 1996 року є не тільки невірний, а й нелогічний (див.: *Документи Другого Ватиканського Собору*. Львів 1996).

що Старий Завіт більше не актуальний, так і покликання Нового Ізраїля не означає що Старий Ізраїль втратив значення у Божому промислі. Це автентичне вчення Нового Завіту надзвичайно важливе для аналізу візантійської гимнографії.

Тут варто згадати також слова апостола Павла до язичників, «защеплених» до «ізраїльського галуззя»: «Коли ж деякі з галузок відламалися, а ти [язичнику], будучи дичкою оливною, защеплений був між них і став співучасником кореня та оливкового соку, то не вихваляйся перед галуззям. А коли вихваляєшся, то знай, що не ти носиш корінь, а корінь тебе. Ти скажеш: „Гілля відчахнуто, щоб мене нащепити”. Добре. Вони відламалися за невіру, а ти стоїш завдяки вірі. Тож не несися високо, а бійся! Бо коли Бог не пощадив природного галуззя, то може й тебе не пощадити. Тож май на увазі доброту і суворість Божу: на відпалих суворість, а на тебе доброта Божа, коли перебунеш у доброті; а коли ні, то й ти будеш відтятий» (Рим 11:17-22). Слово «доброта» тут дуже актуальне. Мимоволі постає питання: де ж у нашій гимнографії ота «доброта» до ізраїльського народу – того «природного галуззя»? І чи не треба би було нам боятися, що за нашу гордість Бог може нас таки «відтяти»?

Заки, однак, продовжу мову про візантійську гимнографію, вернімся коротко, для порівняння, до історії вищенаведеного латинського тексту і його рубрик. У 1956 році там було додано рубрику, щоб таки клякати під час моління за євреїв²⁹. У 1962 році, тобто ще перед тим, як собор видав заяву про юдеїв, слово «перфідні» було вилучено з тексту³⁰, а після собору текст взагалі було змінено, і тепер він звучить ось так: «Молімся за люд юдейський, перший, який почув Боже слово, щоб він продовжував рости в любові до Його імени й у вірності Його завітві». Опісля читається молитва: «Всесильний і вічний Боже, в давнину Ти дав обітницю Свою Авраамові і його насліддю. Вислухай Церкву Твою, яка молиться, щоб народ, якого Ти перше вчинив Своїм, дійшов до повноти ізбавління»³¹.

Що ж до візантійських текстів, то слід зазначити, що й на соборі, і після нього деякі східні єпископи наполягали, що такі антиюдейські тексти не можна змінювати, бо, мовляв, цьому протривить принцип

²⁹ Ernest Graf. *Palm Sunday to Easter Day*. London 1958, с. 44.

³⁰ *Missale romanum*. Rome 1962, с. 173.

³¹ “Let us pray for the Jewish people, the first to hear the word of God, that they may continue to grow in the love of his name and in faithfulness to his covenant.” Порім: “Almighty and eternal God, long ago you gave your promise to Abraham and his posterity. Listen to your Church as we pray that the people you first made your own may arrive at the fullness of redemption.” Див.: *Sunday Mass Book* / ред. National Office for Liturgy. Ottawa 1976, с. 406.

*lex orandi, lex credendi*³². Це, очевидно, виявляє плитке розуміння літургійної історії та богослов'я. Насамперед, сам вислів Проспера Аквітанського звучить властиво ось так: *Ut legem credendi lex statuat supplicandi*, тобто «щоб правило моління утверджувало правило віри».³³ Це ніяк не можна інтерпретувати як заборону міняти літургійні тексти. Сам факт, що протягом століть і західні, і східні Церкви для вироблення церковної доктрини змінювали навіть анафори, тобто найважливіші молитви, доводить, що неможливо ототожнювати *ipsissima verba* всіх богослужбових текстів із догматичними формулами чи церковною доктриною.

Крім того, згадані тексти Страсного тижня не належать до найдавніших зразків гимнографічної творчості.³⁴ Що більше, ці тексти, які стали візантійським *textus receptus*, не є збіркою, затвердженою якимись церковними соборами (як канон Святого Письма), а радше селекцією із великого моря візантійської гимнографії, зробленою групою друкарів у Венеції в першій половині XVI ст.³⁵ Очевидно, той факт, що цю селекцію – тобто венеціянські видання – прийняли Церкви візантійської традиції, має велике значення, але все-таки це релятивізує статус цих новіших елементів загальноприйнятого тексту. Тож міняти такі тексти можна і треба.

У цьому напрямі УГКЦ, а зокрема отці василіяни, можуть похвалитися мудрим поступом. У василіянському Молитвослові 1990 року вищенаведені стихирі і тропарі або усунуто, або зредаговано в такий спосіб, що вилучено всі антиюдейські вислови. Це питання, однак, і далі актуальне для УГКЦ, яка хоче братися до нового *повного* видання літургійних текстів. Нові перекладачі братимуть до уваги інші переклади, зокрема православні видання, і зіткнуться з наступними фактами.

³² Подібну думку недавно повторив православний митрополит Іларіон Алфеев. Див.: Hilarion Alfeyev. *Orthodox Worship as a School of Theology: Lecture Delivered at the Kiev Theological Academy on September 20, 2002* (<http://orthodoxeurope.org>).

³³ PL 50, 555. Аналіз цього вислову див. у: Kevin W. Irwin. *Context and Text: Method in Liturgical Theology*. Collegeville 1994, с. 3-10; Geoffrey Wainwright. *Doxology: The Praise of God in Worship, Doctrine and Life – A Systematic Theology*. New York 1980, с. 218-83; *Primary Sources of Liturgical Theology: A Reader* / ред. Dwight W. Vogel. Collegeville 2000, с. 106-108; Aidan Kavanagh. *On Liturgical Theology*. New York 1984, с. 181; Edward J. Kilmartin. *Christian Liturgy: Theology and Practice*. Kansas City 1988, с. 96-98. Н.-Job Getcha. *La tradition liturgique byzantine et la modernité // Thinking Modernity: Towards a Reconfiguration of the Relationship between Orthodox Theology and Modern Culture* / ред. Assaad E. Kattan. Balamand 2010, с. 79-90.

³⁴ Щойно у т. зв. грузинському лекціонарі, що містить ерусалимський гимнографічний матеріал з VI-VIII ст., знаходимо п'ять композицій, які дуже лагідно – у порівнянні зі згаданими текстами – висловлюються про законників, фарисеїв та юдеїв. Michel Tarchnischvili. *Le grand lectionnaire de l'Église de Jérusalem (Ve-VIIIe siècle)*. Louvain 1959, с. 94-98.

³⁵ Про венеціянські видання див.: Alphonse Raes. *Les livres liturgiques grecs publiés à Venise // Mélanges Eugène Tisserant*, т. 3 [= *Studi e testi* 233]. Città del Vaticano 1964, с. 209-222.

Патріарх УПЦ КП Філарет (Денисенко) у повному перекладі Постової Тріюди взагалі не міняє *textus receptus*.³⁶ Так само й недавні англомовні православні видання також зберігають без змін усі або майже всі анти-юдейські вислови.

Деякі православні мислителі намагаються виправдовувати ці вислови або принаймні пояснювати, чому, мовляв, не можна «заскоро» братися за вилучення всіх таких фраз. Найдетальніший аналіз цієї проблеми зробила православний богослов Єлизавета Теокрітоф (Elizabeth Theokritoff). Вона починає свою статтю такими словами: «Відразу треба сказати, що ці богослуження, а зокрема служби Великої п'ятниці, містять деякі фрази, які не можна охарактеризувати інакше, як безпричинним випадком проти юдейського люду. Це звичайно виражається у формі образливих епітетів, і [...] вони нічого не говорять нам про богословський зміст»³⁷.

Потім Теокрітоф переходить до осмислення тих антиюдейських висловів, які все-таки містять «богословський зміст». Вона їх представляє в контексті вчення старозавітних пророків про гріхи Ізраїля та в контексті думання самих новозавітних авторів про своїх братів-юдеїв, які відкинули Христа. Її аргументи не плиткі, але відразу напрошується питання: що робити, коли цей богословський зміст мимоволі застосовуватиметься не тільки до конфесії, але й до нації як такої? До того ж, як сприйматиметься цей зміст, коли він буде вирваний із контексту повної християнської доктрини про євреїв (наприклад, вищезгаданого 11-го розділу Послання апостола Павла до Римлян)? Знаємо, як він сприймався в минулому. У часи царизму в Росії антиєврейські погроми найчастіше відбувалися в неділю Пасхи³⁸, якраз після того, як під час Страсного тижня народ наслухався вищенаведених текстів.

Та як би не було, церковний храм – це не лекційний зал, де можна дискутувати історію цих фраз і пояснювати проблеми їхнього богословського тлумачення. Крім того, є багато *інших* аспектів спасительного промислу Божого, які набагато більше заслуговують на дискусії і пояснення, та й *озвучення в гімнографії*.

³⁶ *Тріюдь постова*. Київ 2002.

³⁷ “It should be said at the outset that the services, Holy Friday especially, contain some phrases that can only be described as gratuitous invective against the Jewish people. These usually take the form of insulting epithets; and while they cannot but affect the atmosphere of the services – a point to which I shall return later – they tell us nothing of theological substance”. Див.: Elizabeth Theokritoff. *The Orthodox Services of Holy Week: The Jews and the New Sion // Sobornost* 25 (2003) 25.

³⁸ Про це згадує російський православний богослов Сергій Хакел: Sergei Hackel. *The Relevance of Western Post-Holocaust Theology to the Thought and Practice of the Russian Orthodox Church // Sobornost* 20 (1998) 7-25. Хакел закликає до повного зредагування богослужбових текстів Страсного тижня. Саме його заклик став спонукою для митрополита Алфеева наполягати на тому, що ці тексти не можна міняти (там само, с. 19-20).

Варто тут згадати, що ще в 1960 році грецький православний богослов Гамілкар Алівізатос (Hamilcar Alivizatos), пропонував вилучити вищезгадані антиюдейські вислови,³⁹ а в 1972 році поважна група грецьких православних та юдейських лідерів і богословів провела колоквиум, після якого видала кілька рекомендацій, де була і пропозиція попросити грецьких православних науковців переглянути православні богослужбові тексти для того, щоб змінити негативні чи ворожі вислови щодо юдеїв та юдаїзму.⁴⁰ До 2008 року не було жодних змін, аж врешті грецьке православне видавництво «Narthex Press» видало нову збірку богослужень Страсного тижня, в якій запроваджено зміни, подібні до тих, які бачимо у василіянському Молитвослові 1990 року (хоча слід зазначити, що це нове грецьке православне видання чомусь не має благословення церковної влади)⁴¹.

Похідні ватиканські документи

Як відомо, праця II Ватиканського собору не закінчилася із завершенням самих соборових сесій. У 1974 році ватиканська Комісія з питань релігійних відносин із юдеями видала напрямні для втілення декларації *Nostra aetate*⁴². Там читаємо: «Комісії, яким доручено завдання перекладати богослуження, звертатимуть особливу увагу на спосіб, як вони виражають ті фрази й уривки, які християни, якщо вони погано поінформовані, могли б неправильно зрозуміти з огляду на свої упередження»⁴³.

³⁹ Див.: Sergei Hackel. *The Relevance of Western Post-Holocaust Theology*, с. 20.

⁴⁰ Recommendations Adopted by the Greek Orthodox-Jewish Scholars Colloquium, January 25-26, 1972 / ред. Robert G. Stephanopoulos, Marc H. Tanenbaum // *Greek Orthodox Theological Review* 22 (1977) 155-156. Під час колоквиуму було виголошено низку доповідей, які безпосередньо стосуються нашої теми: Demetrios J. Constantelos. Greek Orthodox-Jewish Relations in Historical Perspective // *The Greek Orthodox Theological Review* 22 (1977) 6-16; Seymour Siegel. Judaism and Eastern Orthodoxy: Theological Reflections // *Greek Orthodox Theological Review* 22 (1977) 63-69; Theodore G. Stylianopoulos. New Testament Issues in Jewish-Christian Relations // *Greek Orthodox Theological Review* 22 (1977) 70-79.

⁴¹ Archimandrite Leonidas Contos. *The Services for Holy Week and Easter*. Northridge 2008. Серед православних відбуваються також інші різні позитивні заходи, як у Греції так і в Росії. Див.: John Jillions. Review of: Lev Gillet, *Communion in the Messiah: Studies in the Relationship Between Judaism and Christianity*. London: Lutterworth, 2003 // *Logos: A Journal of Eastern Christian Studies* 47 (2006) 111-129.

⁴² [Vatican] Commission for Religious Relations with the Jews. Guidelines and Suggestions for Implementing the Conciliar Declaration *Nostra aetate*, December 1, 1974.

⁴³ "Commissions entrusted with the task of liturgical translation will pay particular attention to the way in which they express those phrases and passages which Christians, if not well informed, might misunderstand because of prejudice."

У 1985 році знову видано подібний документ, хоч у його заголовку як адресати названі виключно римо-католики⁴⁴. Різні напрямні і заяви видавалися також і на місцевому рівні⁴⁵.

Дискусія між українцями після собору

Відразу після ІІ Ватиканського собору в науковому журналі українських редемптористів у Канаді появились дві статті, як зробили позитивний внесок у цю дискусію, хоч і не заторкнули проблеми антиюдейських висловів в богослуженнях⁴⁶.

У 1999 році у Львові відбувся важливий семінар, доробок якого згодом появилася друком⁴⁷. Цей семінар зробив величезний крок в осмисленні юдео-християнських, а зокрема єврейсько-українських взаємин. І хоч питанню богослужінь не було присвячено окремого виступу чи дискусії, та все ж о. Марко Скірка коротко згадав про редагування текстів у василіянському Молитвослові⁴⁸ та детальніше зосередився на питанні сприйняття *Nostra aetate* в Польщі⁴⁹.

⁴⁴ Notes on the Correct Way to Present the Jews and Judaism in Preaching and Catechesis in the Roman Catholic Church, June 24, 1985. Там читаємо, напр.: “The urgency and importance of precise, objective and rigorously accurate teaching on Judaism for our faithful follows too from the danger of anti-Semitism which is always ready to reappear under different guises. The question is not merely to uproot from among the faithful the remains of anti-Semitism still to be found here and there, but much rather to arouse in them, through educational work, an exact knowledge of the wholly unique ‘bond’ (*Nostra Aetate*, 4) which joins us as a Church to the Jews and to Judaism. In this way, they would learn to appreciate and love the latter, who have been chosen by God to prepare the coming of Christ and have preserved everything that was progressively revealed and given in the course of that preparation, notwithstanding their difficulty in recognising in Him their Messiah” (par. 8).

⁴⁵ Див.: *In Our Time: The Flowering of Jewish-Catholic Dialogue* / ред. Eugene J. Fisher. New York 1990; *Bridges: Documents of the Christian-Jewish Dialogue*, т. 1: *The Road to Reconciliation (1945-1985)* / ред. Franklin Sherman. New York 2011.

⁴⁶ Олександр Домбровський. Хто повинен відповідати за розп'яття Христа?: До дискусії над юдаїзмом на ІІ Ватиканському Вселенському Соборі // *Логос: Богословський Квартальник* 16 (1965) 257-264; Стефан Семчук. Про Жидів // *Логос: Богословський Квартальник* 19 (1968) 178-183. Очевидно, використовуючи слово «жиди», Семчук не мав найменшого наміру їх образити. Серед галичан (під впливом польської мови) ця форма була в той час широко вживаною. У 2009 році появилася книжечка Мирослава Мариновича «Ісус і Божий народ: Юдеї і християни у спільноті спасіння» (Львів 2009). Це також великий внесок у нашу скарбницю богословської літератури на цю тему. У ній є принаймні кільканадцять тез і думок, які хотів би передискутувати і, можливо, «відшліфувати», але це вимагатиме окремої статті. Тим часом пропоную читати книжечку Мариновича паралельно з вищезгаданою книжкою Райта: N. T. Wright. *Paul: In Fresh Perspective*. London 2005.

⁴⁷ *Юдео-християнський діалог в Україні* / ред. М. Маринович, Л. Фінберг. Львів – Київ 2000. Виступ Мариновича (с. 76-80) є перлиною в цій книжці.

⁴⁸ Там само, с. 124.

⁴⁹ Там само, с. 81-85.

На закінчення

Повернуся тепер до справи, яку я заторкнув на початку моєї статті у примітці, а саме, голошення Євангелія юдеям. Немає сумніву, що вищевведені антиюдейські фрази не приносять ніякого благовістування юдеям чи будь-кому іншому. Парадоксально, але саме ті християни, які не раз найбільше наполягають на «навертанні» юдеїв, водночас переконують, що не можна міняти ці «традиційні» вислови. Це, однак, мимоволі викликає підозру, що цих «традиціоналістів» цілком влаштовує наявність муру, який віддаляє від них юдеїв. Але ж «Христос – наш мир. Він, що зробив із двох одне, зруйнувавши стіну, яка була перегородою, тобто ворожнечу, [...] щоб із двох зробити в Собі одну нову людину, вчинивши мир між нами, і щоб примирити їх обох в однім тілі з Богом через хрест, убивши ворожнечу в ньому» (Еф 2:14-16). Сподіваюся, що ці мої зауваження спричиняться до того, щоб поминання хресної жертви під час Страсного тижня таки знищувало, а не скріплювало довговікову ворожнечу між юдеями і християнами.

Peter Galadza

**THE VATICAN II DECLARATION *NOSTRA AETATE*
AND THE PROBLEM OF ANTI-JEWISH PHRASES
IN THE LITURGICAL HYMNOGRAPHY OF THE BYZANTINE CHURCHES**

*The Vatican II Declaration, Nostra Aetate, and its conciliatory attitude towards the Jews, should guide Eastern Catholics as they translate and publish vernacular translations of liturgical texts, especially those of Holy Week. The author outlines the history of the Declaration as it relates to the Jewish question, and traces the revision of anti-Jewish phrases in the Holy Week texts of the Roman Rite. A similar revision was undertaken by the Ukrainian Basilians in their Molytvoslov of 1990. The latter volume edits out phrases that castigate the Jews for “deicide” or call upon God to punish them. Those publishing complete editions of the Byzantine-Rite liturgical books should imitate the Basilians. The author critiques the views of those Orthodox who try to justify the retention of such phrases in hymnography and shows how the phrase *lex orandi, lex credendi* has been misused.*

Keywords: Anti-Judaism, Byzantine hymnography, *Nostra Aetate*, liturgical translations, Byzantine-Rite Holy Week, Ukrainian Basilians, liturgical revision.